

УДК 351.75

Ю.В. ДУБКО, докт. юрид. наук, проф.,
Кримський юридичний інститут Одеського державного університету внутрішніх справ
О.Я. ЧЕРЕПНЕНКО, Кримський юридичний інститут Одеського державного університету внутрішніх справ

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ В СУЧАСНІЙ ТЕОРІЇ ПРАВА

Ключові слова: національна безпека, масові заворушення, конфліктна ситуація, стадії масових заворушень

Кінець ХХ і початок ХХІ століть відрізняється глибокими змінами у багатьох сферах життя міжнародного суспільства. Одна з них дуже пов'язана з питаннями захисту кожною державою своєї незалежності, територіальної цілісності, усуненням загроз внутрішньої нестабільності. Майже вся друга половина століття пройшла під знаком відсутності великомасштабних війн. Змін зазнали воєнно-політичні концепції відносно погляду на діючий світовий порядок, міжнародне співтовариство, досягнуті позитивні наслідки в послабленні міжнародні напруги. Разом із тим, сьогодні найбільш серйозну небезпеку поширення у «великі війни» викликають локальні конфлікти в середині держав в Африці, на Балканах, в Закавказзі, Середній Азії. Майже усі вони виникли, як правило, внаслідок дій визначених сепаратистських сил (партиї, рухів, фронтів), національні лідери яких у боротьбі за державне самовизначення штовхають цілі народи у вогонь громадських війн та при цьому прикривають це міжнародним правом націй на самовизначення [1, с.5].

Перелік реальних і потенційних загроз національної безпеки України визначений у ст.7 Закону України «Про основи національної безпеки України», до змісту яких належать найбільш небезпечні явища в зовнішньополітичній, внутрішньополітичній, військовій сферах життя, екологічній сфері, розголо-

шення інформації яка становить державну таємницю, демографічній кризі та інші. Особлива увага приділяється припиненню спроб створення і формування незаконних воєнізованих збройних формувань, прояву сепаратизму, намаганням автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України, нелегальної міграції і можливості виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад [2].

У період демократичних перетворень активізується проведення різних мітингів, демонстрацій та інших масових проявів інтересів окремих груп громадян.

В Україні явища масового характеру, за винятком Кримського регіону, у період з моменту отримання незалежності і до теперішнього часу, проходили відносно спокійно, в рамках чинного закону. Про інші держави, створені після розпаду СРСР, цього сказати не можна. Там відбувалася ескалація таких злочинів як масові заворушення. Особливо це характерно для регіонів Середньої Азії, Закавказзя, Придністров'я, Росії, Прибалтики, Грузії тощо [3].

Серйозним чинником кількісного та якісного зростання масових заворушень є політизація населення, пов'язана зі спробами різних екстремістських кіл використовувати масові заворушення в боротьбі за владу. Як вказує сучасна історія, масові заходи громадян внаслідок провокаційної діяльності екстремістів можуть перерости в масові заворушення з трагічними наслідками.

Упродовж останніх років актуальні питання, пов'язані з масовими заворушеннями розробляли вітчизняні вчені О.М. Бандурка, Ю.В. Дубко С.О. Кузніченко, В.А. Лаптії, О.І. Остапенко, М.Б. Саакян тощо. Не ставлячи під сумнів велику значущість їх праць, вважаємо за необхідне більш докладно розглянути сутність поняття масових заворушень.

Аналіз екстремальних ситуацій викликаних економічними, політичними та національними проблемами, дозволяє припускати, що даний фактор масових заворушень найближчим часом подолано не буде. Для

з'ясування сутності масових заворушень, доцільно звернутися до історії цього явища.

Для визначення суспільно-небезпечних явищ, скоєних натовпом, в Законодавстві Російської імперії у XVII–XVIII століттях використовувалися поняття «збіговище», «сму́та», «бунт» тощо [4, с.82]. У літературі XIX століття «збіговище» визначається як публічне скупчення багатьох з явним наміром захищати загальними зусиллями приватну волю проти оголошеної державою волі» [4, с.84].

Формування такого збіговища, за звичним перебігом речей не передбачає будь-яких приготувань: стовпище формується тут же на місці з натовпу, який збігався або зійшовся з якого-небудь приводу; на це вказує і сама назва «збіговище», «стовпище», тобто випадкове, непередбачене скупчення людей, з'єднання їх в загальній дії, але, звичайно це не виключає можливості знаходитися у стовпищі таким особам, які заздалегідь підготувалися до нього, змовилися взяти участь в передбачуваних збіговищем діях, не виключає можливості і те, що всі учасники збіговища зібралися на обумовлене заздалегідь місце і встановлений час. З іншого боку, збіговище, виникнувши, може тривати довгий час, може відновитися, може навіть зорганізуватися, вдаючи з себе організоване, збройне ціле [4, с.86].

Законодавець того часу виділяв такі ознаки збіговища:

- єдність мети, з'єднання ряду загальних цілей або спільних дій, чим «збіговище» відрізняється від простого натовпу;
- більш-менш значна кількість учасників;
- «збіговище» має здатність невизначено розростатися [4, с.87].

На початку XIX століття в теорії права з'являється поняття «заворушення». Законодавство Російської імперії 1845 р. пов'язувало поняття масових «заворушень», поперед усього, з повстаннями, наданням опору законній владі, примусом її представників до протиправних дій [4, с.89].

Після Жовтневої революції 1917 р. законодавець відніс масові заворушення до категорії контрреволюційних злочинів, які каралися за всією суворістю революційного часу. Як правило, масові заворушення у той період

виникали в результаті незадоволення іноді самих широких верств населення, тими чи іншими перетвореннями, що вносяться новою владою [5, с.134].

Кримінальний кодекс, який набрав чинності в 1927 р., перестав вважати масові заворушення контрреволюційним злочином. Передбачалася відповідальність за масові заворушення, що супроводжувалися погромами, руйнуванням залізничних шляхів чи інших засобів сполучення і зв'язку, вбивствами, підпалами та іншими подібними діями. Законодавець провів розмежування між організаторами, керівниками та учасниками, які здійснюють зазначені дії чи зробили збройний опір владі. Виділялися також окремі категорії осіб – «не здійснювали зазначені дії», тобто пособники і переховувачі [5, с.137].

Законом колишнього СРСР від 25.12.1958 р. «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» (ст.16) і аналогічними статтями КК України та інших колишніх союзних республік кримінально-правовий склад аналізованого злочину був визначений як «організація масових заворушень, що супроводжувалися погромами, підпалами, руйнуваннями та іншими подібними діями, а також безпосереднє вчинення їх учасниками зазначених вище злочинів або надання ними збройного опору владі». Таким чином, відбулося звуження кола протиправних діянь, які охоплюються поняттям «масові заворушення». Законодавець відмовився від диференційованого підходу до оцінки дій різних учасників масових заворушень, що, мабуть, не сприяло на правозастосовчому рівні встановлення фіксованих відмінностей відповідальності організаторів, активних учасників, підбурювачів і пособників [5, с.146].

У Кримінальному кодексі УРСР 1960 р. не розкривалися ознаки складу злочину, який визначається як масові заворушення, що значно ускладнювало правильну кваліфікацію протиправних дій, скоєних у ході групових порушень громадського порядку, і відмежування масових заворушень від суміжних складів злочинів (наприклад, від злісного хуліганства, посягання на життя і здоров'я співробітників правоохоронних органів) [5, с.154].

Прийняття в Україні нового Кримінального кодексу, який набрав чинності з 01.09.2001 р., ознаменувало новий етап у розвитку українського кримінального законодавства.

На сучасному етапі законодавець виділяє «групове порушення громадського порядку» (ст.293 КК України) виражається в організації групових дій, що призвели до грубого порушення громадського порядку або суттєвого порушення роботи транспорту, підприємства, установи або організації, а також активна участь у таких діях і безпосередньо «масові заворушення» [6, с.367]. Стаття 294 КК України припускає організацію масових заворушень, що супроводжуються насильством над особистістю, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя, а також участь у масових заворушеннях [6, с.368].

При дослідженні різних аспектів масових заворушень більшість авторів визначає їх поняття через відповідну норму кримінального закону, що передбачає відповідальність за організацію та активну участь у масових заворушеннях. У зв'язку з цим доцільно відмітити наступне:

1. Активна участь у масових заворушеннях полягає у безпосередньому скоєнні дій, зазначених вище, виконання вказівок організатора і залучення інших осіб.

2. Насильство у ході масових заворушень є заподіянням шкоди здоров'ю різного ступеня тяжкості, нанесення побоїв і катувань.

3. Під погромами слід розуміти насильницькі посягання на матеріальні цінності громадян.

4. Знищення майна полягає в повному приведенні у непридатність майна, яке знаходиться у будь-якій формі власності.

5. Під захопленням будівель або споруд слід розуміти здійснення певних дій із застосуванням сили, спрямованих на проникнення і утримання будівель або споруд.

6. Під насильницьким виселенням громадян треба розуміти здійснення певних заходів, спрямованих на переміщення як окремих громадян, так і груп людей з їх житла або з певної місцевості із застосуванням сили.

7. Вчинення опору представникові влади із застосуванням зброї та інших предметів означає перешкоджання здійсненню органами влади і управління своїх функцій шляхом використання зброї учасниками масових заворушень.

8. Під застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися в якості зброї, слід розуміти, що при скоєнні даного злочину використовували будь-яку вогнепальну, холодну, газову зброю, а також інші предмети. Це можуть бути й побутові предмети, здатні заподіяти смерть, спеціально виготовлені або пристосовані для нанесення тілесних пошкоджень. При цьому, під застосуванням зброї треба розуміти спроби заподіяти за її допомогою фізичної шкоди потерпілому, а також її демонстрація, як потерпілому, так і іншим особам, які би могли перешкодити незаконним діям винного.

9. Злочин вважається закінченим з моменту вчинення учасником вищевказаних дій незалежно від настання шкідливих наслідків [7, с.559–560].

Для більш повної характеристики масових заворушень потрібно розділити процеси їх зародження, протікання і ліквідації, оскільки в часовому плані зручно виявити і простежити їхні характерні риси на кожному етапі. Це важливо й для більш повного розкриття складу злочину, що розглядається, прогнозування його розвитку. Проте слід застерегти, що жорсткий поділ тут не завжди доречний, оскільки найчастіше конфлікти розвиваються стрімко, і неможливо з достатньою чіткістю визначити ту чи іншу стадію.

І тим не менш, на першій стадії, як правило, визначаються протиборчі сторони. Основою їх розподілу можуть бути відмінності в національності, віросповідання, політичної орієнтації тощо, коли інтереси і цілі однієї сторони категорично не прийнятні іншій, створюється образ ворога, зростає напруженість між сторонами. Обстановка може погіршуватися внаслідок виникнення проблем у соціально-економічній сфері, зростання злочинності, посилення ролі неформальних об'єднань та інших причин.

На другій стадії сторони зазвичай переходять до активних дій. У зв'язку з цим швидко-

ми темпами зростає кількість скоєних злочинів, відбуваються напади на органи внутрішніх справ з метою заволодіння зброєю.

Характерною ознакою третьої стадії є вихід ситуації з-під контролю. Стають частішими напади на ОВС, військові формування, метою злочинців стає не тільки заволодіння зброєю, але й захоплення заручників. Об'єктом нападу стають будівлі органів державної влади та місцевого самоврядування. У конфлікт втягуються нові учасники, збільшується кількість жертв серед населення, яке не бере активної участі у заворушеннях [8, с.124].

Характеризуючи описані етапи виникнення масових заворушень, слід відзначити деякі особливості кожного з них.

Поперед усього, необхідно звернути увагу на тимчасові рамки, тривалість. Окремі з них можуть протікати тривалий час. Найбільш тривалими є перший і третій етапи, початок першого з яких визначити досить складно. Можна лише припускати, що на цьому етапі позначилися протидіючі сторони і причини масових заворушень. Про початок другого етапу свідчать збільшена активність натовпу, прояв позицій протидіючих сторін, початок зіткнень, ріст напруженості. Третій етап характеризується початком масових заворушень. Його закінчення – це зняття напруженості і ліквідація причин їх виникнення. Необхідними передумовами для виникнення масових заворушень є у всіх випадках наявність у певному регіоні ситуації нестабільності, напруги, що сприяють виникненню серед населення почуття напруження, тривоги, невпевненості у завтрашньому дні. Зазначені обставини зумовлюють, в силу зазначених обставин, загострення в міжособистісних відносинах, що в кінцевому підсумку виливається в постійну готовність виплеснути накопичене напруження.

Таким чином створюється конфліктна ситуація, яка, однак, не знаходить поки свого зовнішнього, яскраво вираженого прояву. Надалі увага людей все більше починає загострюватися на тому чи іншому моменті, що має для них немаловажне значення (погіршення економічної ситуації, загострення міжнаціонального протистояння, провал на виборах тієї чи іншої кандидатури тощо). В такій ситуації різ-

ні події, зазвичай не мають особливого резонансу, починають сприйматися зовсім по-іншому. Так, вчинення злочину представниками однієї національності проти осіб, які представляють іншу, отримує набагато більшого розголосу, негативну оцінку, ніж у звичайних умовах. Ці фактори негативного плану ще більше підвищують атмосферу напруженості, яка загострюється, що може призвести до початку масових заворушень, які виникають у такій ситуації часом по несуттєвому приводу.

Слід зазначити, що основним психологічним фактором масових заворушень є почуття внутрішньої напруги, конфліктності, які знаходять вихід у масових порушеннях публічного спокою. Натовп під час таких подій базується на масовому психозі, що володіє натовпом, що виникає в результаті екстремального впливу натовпу на психіку людей, які знаходяться в ній. Масове божевілля, агресія цілком захоплює людину, розчиняють його в натовпі, затьмарюючи його розум. У таких ситуаціях людина стає здатною на самі неадекватні дії, дотримуючись при їх вчиненні не власного розуму, а імпульсів натовпу [9, с.136].

У соціальній психології міцно утвердився термін «натовп», що нині використовується в літературі. Не піддаючи сумніву цю точку зору, представляється можливим використання визначення натовпу, яке є у соціологічній літературі: як «контактної» зовнішньо-неорганізованої спільноти, що відрізняється вищим ступенем конформізму складових її індивідуумів, що діє вкрай емоційно й односпрямовано» [10, с.197].

Натовп є невід'ємним елементом масових заворушень. Існує ряд особливостей, соціально-психологічних феноменів, які народжуються в натовпі. Узагальнюючи їх, необхідно виділити найбільш суттєві.

По-перше, це підвищена навіюваність людей. Поведінка натовпу сильно впливає як на поведінку окремих її учасників, так і на реакцію державних органів. Люди вірять будь-якої інформації, їхня критичність в оцінках різко падає. Логіка, здоровий глузд, передбачення наслідків, совість, страх виявляються пригніченими, поведінка людей підпорядковується імпульсу «бути як усі».

По-друге, в натовпі людина втрачає свою індивідуальність, в масі людей вона деперсоналізується, її інтелектуальний рівень знижується. Натовп забезпечує анонімність, тим самим особиста відповідальність кожного перекладається на натовп в цілому, тобто створюється враження, що її учасник ні за що не відповідає. Саме цією якістю натовп приваблює людей – вседозволеністю при мінімумі відповідальності.

По-третє, жорстокість натовпу – відомий ефект Латейна, названий на ім'я дослідника який вперше його описав. Ймовірність допомогти людині, яка потрапила в біду, знаходиться в зворотній залежності від числа свідків її труднощів. Підвищена емоційність і почуття безпеки штовхають натовп на прояв агресії відносно навіть того, до чого зазвичай ставляться стримано.

По-четверте, лідерство. Натовп готовий піти за будь-якою людиною, яка дає владним тоном чіткі розпорядження. Досвідчений агітатор може підштовхнути натовп до насильства, перетворити групу скривджених людей в агресивне, мстиве збіговище. З іншого боку, навіть одна людина своєю пропозицією, командою може заспокоїти натовп і відвести його в іншому напрямку.

По-п'яте, паніка. Вона виникає, коли натовп відчуває близькість небезпеки, а єдиний порятунком – втеча, коли шлях порятунку лише один, а інші – заблоковані, з зупиненим рухом. З метою цей шлях відкрити натовп силою прокладає собі дорогу, давлючи і змітаючи тих, що йдуть попереду [10, с.204].

Враховуючи ці фактори, можна зробити висновок, що в нормальній обстановці натовп може бути безпечним – не порушує законів, не загрожує громадському порядку, людям. Підстави занепокоєння з'являються, коли натовп виходить за ці рамки. Масові заворушення виникають тоді, коли натовп: а) збирається з метою відкрито висловити своє невдоволення з певних питань, а потім переносить свій гнів на людей, які мають до цих питань якесь відношення і не згодні з натовпом, б) безконтрольно розростається за рахунок цікавих спостерігачів, в) підбурюється

досвідченими агітаторами до протиправних дій, г) складається з двох або більше груп з протилежними поглядами і позиціями.

Масові заворушення як складне соціальне явище вимагають спеціального і глибокого вивчення причин їх виникнення, форм і методів попередження та боротьби з ними силових структур держави. На наш погляд, особливість злочину «масові заворушення» полягає в специфіці причин, як правило, соціально-економічного характеру; психології учасників протиправних дій і політико-правових наслідках.

Масові заворушення в тій чи іншій формі можливі в будь-якому суспільстві, незалежно від його політичного устрою. Більш того, це одна з форм прояву ставлення певних груп людей до даного суспільства, отже, причини масових заворушень як соціально-політичного явища треба шукати в основах самого суспільства, державного устрою, економічного стану, взаєминах різних етнічних груп і прошарків населення.

З соціологічних позицій масові заворушення – це організована групою осіб або окремою особою дія (сукупність дій) за участю натовпу, спрямована на порушення громадського порядку та громадської безпеки, порушення національного і расового рівноправ'я, вчинена з метою дестабілізації обстановки.

Дослідження масових заворушень показало, що вони, будучи небезпечним злочином, підривають основи суспільства, дестабілюють обстановку, порушують нормальне життя громадян, роботу підприємств, установ і організацій. На жаль, у процесі їх протікання спостерігається деяка інертність і негнучкість з боку державних органів, недостатня активність у боротьбі з ними. Як правило, відсутня достовірна інформація про кількість учасників, масштаби протиправних дій, матеріальні наслідки, що значно ускладнює можливість протидії даному виду злочинів.

Таким чином, з урахуванням сказаного, масові заворушення можна визначити як дії натовпу, що представляють реальну загрозу для громадського порядку, особистої безпеки громадян, громадської безпеки і виражаються у скоєнні насильства, погромів, підпалів, у зни-

щенні майна, застосуванні вогнепальної зброї, вибухових речовин і пристроїв також збройного опору влади, що спричинили порушення нормального функціонування державних, громадських організацій, установ і підприємств, транспорту, відновлення якого неможливо без застосування невідкладних, спеціальних заходів та залучення додаткових сил і засобів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Саакян М. Б. Удосконалення тактики дій підрозділів швидкого реагування в умовах надзвичайного стану в межах локальної території Криму: дис. ... кандидата юрид. наук : 20.01.04 / Саакян М. Б. – Одеса, 1999. – 193 с.
2. Закон України «Про основи національної безпеки України» : від 19.06.2003 р., № 964-IV // ВВР України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
3. Борьба с неправительственными вооруженными формированиями СССР, Россия и НАТО в локальных конфликтах / сост. П. П. Потапов. – Минск : Современная школа, 2010. – 352 с.
4. Ильясов А. З. Криминально-правовые и

криминологические проблемы массовых волнений: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Ильясов А. З. – Махачкала, 1999. – 223 с.

5. Дербенев А. П. Разрешение сотрудника органов внутренних дел конфликтных ситуаций : монография / А. П. Дербенев. – СПб. : УВД МВД РФ, 1991. – 362 с.

6. Кримінальний кодекс України. Основні чинні кодекси і закони України / уклад. Ю. П. Єлісовенко. – 2-ге вид. – К. : Махаон, 2003. – 976 с.

7. Кримінальний Кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред. Є. Л. Стрельцов. – Вид. 4-е, доповн. – Х. : Одисей, 2007. – 872 с.

8. Ващенко І. В. Конфлікти: сучасний стан, проблеми та напрямки їх вирішення в органах внутрішніх справ : монографія / І. В. Ващенко. – Х. : НУВС, 2002. – 386 с.

9. Пономарев В. П. Предупреждение массовых беспорядков / В. П. Пономарев // Бюллетень по обмену опытом работы МВД Украины. – 1993. – № 112. – С. 55–58.

10. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Юрид. лит., 1997. – 175 с.

Дубко Ю. В. Щодо визначення сутності поняття масових заворушень в сучасній теорії права / Ю. В. Дубко, О. Я. Черепненко // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 237–242 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11djvctf.pdf>

Розглянуто окремі історичні аспекти виникнення явища масових заворушень. Надано характеристику складових елементів масових заворушень в теорії кримінального права на сучасному етапі. Розглянуто стадії масових заворушень, окремі аспекти психології натовпу при виникненні масових заворушень.

Дубко Ю.В., Черепненко А.Я. К определению сущности понятия массовых беспорядков в современной теории права

Рассмотрены отдельные исторические аспекты возникновения явления массовых беспорядков. Дана характеристика составляющих элементов массовых беспорядков в теории уголовного права на современном этапе. Рассмотрены стадии массовых беспорядков, отдельные аспекты психологии толпы при возникновении массовых беспорядков.

Dubko U.V., Cherepenko A.Ya. To Definition of the Essence Concept of Mass Disorders in Modern Theory of Law

Historical aspects of the phenomenon of riots are considered. Performance of component devices of mass riots in the penal law theory at the present stage is made. We consider the stage of mass unrest, some aspects of the psychology of crowds in the event of riots.